

बालकाचा सर्वांगीण विकास
बालकाच्या विकासात कुटुंब, शेजारी व शाळेचे योगदान

प्रा.विजयकुमार पाईकराव, नाशिक, संपर्क - ९४०३७७४५२९

“आचार्यात पादं आद्यन्ते, शिष्यःपादं स्वमेधया
पादं सब्रह्मचारिम्यो, पादं बालक्रमेण तु.”

- कामन्दक

अर्थात :- शिक्षणाचा एक चतुर्थांश भाग शिक्षकाकडून, एक चतुर्थांश भाग सहअध्यायाकडून एक चतुर्थांश भाग स्वतःच्या बुद्धिमत्तेतून आणि एक चतुर्थांश भाग हा जीवनानुभवातून प्राप्त केला पाहिजे. म्हणजेच बालकाचा विकास हा काही प्रमाणात शिक्षकाकडून, सहअध्यायी अथवा सहपाठी कडून, काही प्रमाणात स्वतःची बुद्धी वापरून आणि कुटुंब, परिवार, शेजारी व समाजातील आदानप्रदानातून होतो. सर्वांगीण विकासासाठी सर्व बाबींची आवश्यकता आहे.

मनुर्षेव जनया दैव्यं जनम् :-

मानव होऊन देवत्वाकडे मार्गक्रमण करण्यासाठी प्रत्येक बालकाला आपल्या पंचकोशातील धारणांचा विकास करता यावा. त्यामध्ये शरीर, प्राण, मन, बुद्धी आणि आत्मा ह्या पाचही प्रमुख घटकांचा विकास व्हावा याकरिता शिक्षणातून समन्वयन होते. जीवनातील प्रत्येक क्षेत्रात सफलतेसाठी पाचही घटक तत्वांचे एकत्रित योगदान आवश्यक आहे. उदा. मनाच्या आणि भावनेच्या संयमनासाठी बुद्धी / विवेकाची आवश्यकता असते. बुद्धीला सन्मार्गाने प्रेरित करण्यासाठी सुसंस्कृत आत्म्याची आवश्यकता असते. त्याचबरोबर प्राण हा आत्म्याला बळ आणि ऊर्जा स्रोत प्रदान करतो.

१. शारीरिक विकास :- शरीर सर्व कार्यांद पूर्ण करण्याचे साधन आहे. शरीर अस्वस्थ असेल

तर कोणत्याही कार्यांदाची इच्छा होत नाही. मन अस्वस्थ व बुद्धी शिथिल होते. अंततः शालेय स्तरावर उचित शारीरिक विकासाच्या क्रियेकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे. त्याकरिता
अ) दिनचर्या नियमित हवी :- त्यात वेळेवर झोपणे, वेळेवर उठणे, वेळेवर जेवणे, वेळेवर खेळणे, व्यायाम करणे, इत्यादी बाबी बालकांच्या सुडौल शरीररयष्टीसाठी नित्य करणे.

आ) योगासन व व्यायाम :- शारीरिक शिक्षण केवळ शरीर व व्यायामापुरतेच मर्यादित नसून त्यायोगे मानसिक, आत्मिक व प्राणिक प्रक्रियासुद्धा आहे. योगासनामुळे व्यायामाबरोबरच बालकाच्या मनाला व प्राणतत्त्वाला सुद्धा संयमित करते. योगामुळे शरीराला शक्ती प्राप्त होते. बुद्धी विकसित होते हे संशोधनातून सिध्द झालेले आहे की, योग करणाऱ्या बालकाची शैक्षणिक क्षमता अन्य बालकापेक्षा अधिक आहे.

इ) क्रीडा :- नियमित खेळामुळे बालकाची क्रियाशीलता वाढते. शरीर घष्टपुष्ट होते. साहस, आत्मविश्वास, निर्णयक्षमता आणि सामुदायिक भावनेचा विकास क्रीडांगणावर होतो.

ई) स्वच्छता आणि संतुलित भोजन :- शरीराच्या संतुलित विकासासाठी स्वच्छता व जेवणासंदर्भातील सवयींचे नियमन महत्त्वाचे आहे. ही प्रक्रिया शालेय स्तरावरच सुरू व्हावी. सध्या फास्ट-फूडच्या अभावामुळे त्याची चव मुलांना आवडते. परंतु पोषण तत्त्वाकडे कमालीचे दुर्लक्ष होते. याकरिता मध्यान्ह भोजन (Mid-day Meal) योजना अत्यंत उपयुक्त आहे. रोगापासून दूर राहण्यासाठी शारीरिक

स्वच्छता महत्त्वाची आहे. त्याकरिता दररोज अंघोळ करून स्वच्छ सुती कपडे परिधान करणे, नखे व केस स्वच्छ ठेवणे. ह्या सवयी बालकाला स्वस्थ व रोगरहित ठेवतात.

२) प्राणिक विकास :-

प्राणिक विकास हा अशा क्रियात्मक ऊर्जेचा विकास होय. जो आपल्या इंद्रियाला नियंत्रित करतो. आमची इंद्रिये आमच्या सौंदर्याची प्रतीके होत. ते ज्ञान आणि विवेकाचे प्रवेशद्वार आहेत. जर मानव इंद्रियाच्या आहारी गेला तर इकडेतिकडे भटकू शकतो. व्यसनाधीन होऊ शकतो. अंतःप्राणिक विकासाचा अर्थ अवांछनीय अशा मूळ प्रवृत्ती उदा. - क्रोध, काम, लोभ, मत्सर इत्यादींवर नियंत्रण योगासन व प्राणायामाद्वारे मिळवू शकतो. प्राणायामामुळे मनाची एकाग्रता वाढते एकाग्रता ही शैक्षणिक क्षेत्राबरोबरच जीवनातील प्रत्येक लक्ष्य साध्य करण्यास साहाय्यक होते. अर्जुन लक्ष्यात पारंगत होता. कारण तो एकाग्र होता. प्राणायाम प्राणिक विकासातून बालकाची एकाग्रक्षमता विकसित होते.

३) मानसिक विकास :-

मनाचा संबंध भावनेशी आहे, म्हणून मानसिक विकासाचा अर्थ बालकाचा भावनात्मक विकास होय. मन अतिशय चंचल आहे. ते क्रोध, आळस, प्रेम, कृपा, दया, क्रूरता, ममता, सेवा इत्यादी भावनांचा अथांग सागर आहे. मानसिक विकासाचे लक्ष नकारात्मक भावनेला बांध घालून श्रेष्ठ व सकारात्मक भावनेला प्रोत्साहित करणे होय. बालकाचे मन हट्टी असते. जास्त मनमानी ही त्याला बेशरम बनवेल. त्याउलट जास्त बंधने घातली तर त्याची रचनात्मक व सृजनात्मकताच नष्ट होऊ शकते म्हणून या दोन्हींचा सुवर्णमध्य विवेकपूर्ण ठेवला पाहिजे. प्रौढ नागरिक होऊन

जिम्मेदार मानवतावादी दृष्टिकोन निर्माण करणे हे शिक्षणाचे प्रमुख दायित्व आहे. त्यात अ) संवेदनशीलता :- नेहमी लक्षात येते की लहान बालक आपल्या आनंददायी पशू, पक्षी, प्राणिमात्रांना व छोट्या मुलांना विनाकारण सतावतात. त्यात त्यांना फार मजा येते. दुसऱ्याच्या दुःखात व अडचणीत आनंद मानणे ही नकारात्मक भावना आहे. अशा नकारात्मक भावनेचा त्याग आणि समाजोपयोगी भावनेची वृद्धी होण्यासाठी संस्कारपूर्ण शिक्षण बालकाला मिळाले पाहिजे. यातूनच मानवतावादी दृष्टिकोन आणि संवेदनशीलतेचा विकास होतो.

आ) कर्तव्याची व जबाबदारीची जाणीव :-

शालेय जीवनातच बालकांवर परिवारातून व समाजातून छोट्या-छोट्या प्रसंगाद्वारे कर्तव्य व जबाबदारी सोपवली पाहिजे. यासाठी घरातील छोटी-छोटी कामे करताना बालकाचा सहयोग घ्यावा घरातील व अंगणातील अथवा शालेय परिसरातील स्वच्छता व टापटीपपणा, आपल्या दप्तराची, पुस्तकाची, पादत्राणाची देखभाल इत्यादी वृत्तीतून कर्तव्यबोध होतो. अशा प्रकारे अधिकाराबरोबरच कर्तव्याची जाणीवही होते.

इ) श्रमसंस्कार :- कष्टाशिवाय फळ मिळत नाही. परिश्रम हेच यशाचे मूळ होय. श्रमाला कमीपणा मानणे ही वृत्ती मानवास पंगू बनवते. त्याचे विकासकौशल्य खुंटवते. बालकाचे मन श्रमसंस्कारित करून देणे अनिवार्य आहे.

ई) आशावादी दृष्टिकोन :- जीवनातील अनुभवाविषयी सकारात्मक वृत्ती बालकास मानसिक बळ देते. 'विजयी भव' असा दृढ विश्वास देते. जीवनाविषयीच्या आशावादातून आत्मविश्वास निर्माण करणे हा शिक्षणाचा परम उद्देश होय.

(उ) जीवनमूल्य व संस्काराची जाणीव :-

संस्कारहीन विकासाला विकास म्हणता

येत नाही. कर्तव्याची जाणीव, आदर्शाची जाणीव, संस्काराची जाणीव ही बालकास दिशा प्रदान करते. शिक्षणात या गोष्टीला विशेष प्राधान्यक्रम दिला पाहिजे.

यातून बालकाच्या श्रेष्ठ गुणांचा विकास होतो. संस्कार समाजाचे संरक्षण करतो, व्यक्तींना एकत्रित करतो. संस्काररहित समाज केवळ समुदाय असतो.

४) बौद्धिक विकास :-

प्रामुख्याने बौद्धिक विकास तीन भागात होतो.

अ) विकासात्मक विकास :- कोणत्याही वस्तूला अथवा स्थितीला समजून घेण्यासाठी जिज्ञासा, मनन व चिंतनाची अपेक्षा असते. बालक आपल्या सभोवतालच्या वातावरणाबाबत विविध प्रश्न विचारतात. परिसराला समजून घेण्याची ही जिज्ञासा वृत्ती आपण जागृत ठेवणे आवश्यक आहे. गप्प बसा? मला त्रास देऊ नका? अशी उत्तरे देऊन ही जिज्ञासावृत्ती दाबून टाकू नये. वास्तविक पाहता शिक्षणातून बालकाला त्याची विवेकशक्ती व तार्किकता प्रोत्साहित करण्याचे धडे दिले पाहिजेत. विवेकात्मकतेचा अर्थ बालक स्वतः आपल्या विवेकाद्वारे शिकला पाहिजे की, बरोबर काय आणि चूक काय? याप्रमाणे परिस्थिती आणि विविध विषयांना पारखता आले पाहिजे. परिवार, समाज व विद्यालयात बालकांचे वर्तन या गुणांच्या विकासावर आधारित असावे. परिस्थितीचे विवेकपूर्ण आकलन व मूल्यमापन करण्याची क्षमताच बालकाच्या व्यवहार ज्ञानाला निर्धारित करते.

आ) ज्ञानात्मक विकास :- ज्ञानाचे लौकिक वैदिक व आध्यात्मिक असे एकूण तीन प्रकार आहेत. मानव लौकिक ज्ञानाच्या बुद्धीसाठी प्रयत्नरत

असतो. यामुळे अनेक नैसर्गिक तत्त्वे त्याने शोधून त्याचा उपयोग करत आहे.

(इ) शैक्षणिक विकास :- आत्मनिर्भरता हा शिक्षणाचा मूळ उद्देश आहे. आत्मनिर्भरता फक्त रोजीरोटी मिळवण्याचीच नसून त्यात कुटुंब, समाज व राष्ट्राप्रतीचे दायित्व पूर्ण करण्याची क्षमता अभिप्रेत आहे. याकरिता बालकाचा शैक्षणिक विकास होणे अपेक्षित आहे. त्यामध्ये संवादकौशल्यासाठी भाषा, अमूर्त चिंतनासाठी गणित, वैज्ञानिक दृष्टीकरिता पर्यावरणाचा अभ्यास आणि जीवनमूल्यांसाठी साहित्य व सामाजिक शास्त्राचे ज्ञान आवश्यक आहे. राष्ट्रीय भावना निर्माणासाठी विविध राष्ट्रीय कार्यक्रमाच्या आयोजनाबरोबरच, देशातील महान व्यक्तींच्या कार्यांनंदाचा उल्लेख प्रभावशाली होऊ शकतो. सौंदर्यानुभूतीसाठी विविध कला, चित्रकला, शिल्पकला, संगीत, नृत्य, बागकाम, कृषी इत्यादी अध्ययन महत्त्वाचे आहे.

५) आध्यात्मिक विकास :-

आध्यात्मिक दृष्टिकोनाचे फार महत्त्व आहे. तो सर्व पृथ्वीला कुटुंबाच्या रूपात पाहतो. वसुदेव कुटुंबकम. बालकाला आध्यात्मिक विकासाद्वारे विनयशीलता, प्रेम, करुणा, निडरता इत्यादी गुणांसाठी पोषक ठरते. त्याचाच एक पैलू म्हणजे आत्मज्ञान (know thyself). स्वतःला जाणणे म्हणजे आपली क्षमता व कमजोरी ओळखणे. गांधीजी म्हणत जी माणसे आपली कमजोरी ओळखतात तेच त्यावर विजय प्राप्त करू शकतात. ज्ञान केवळ शारीरिक उपलब्धीपुरतेच मर्यादित नसून यात मन, प्राण व आत्मा यांच्या गुणावगुणांचा अंतर्भाव होतो. अतः बालकाच्या विकासाकरिता ही सर्व तत्त्वे अत्यंत साहाय्यक आहेत. यामध्ये कुटुंब, शेजारी व शाळा या सर्वांचा एकात्म सहभाग असतो.